

SANTA MARÍA DA ILLA DE ONS, IGREXA E/OU MOSTEIRO?

Por: Arturo Sánchez Cidrás

Na Ruta Marítima Xacobeá os peregrinos do Sur ben se poden achegar a Illa de Ons para facer unha parada e observar pezas e estruturas que lles amosarán parte do pasado relixioso da comunidade illan.

Son as pedras agochadas nun hórreo de Canexol as que nos traen á memoria aquel artigo de Celestino Pardellas, director desta revista, saído no xornal A Comarca do Morrazo¹ onde se pode ler: “... Posiblemente, pertencentes a construcións monacais, son as pedras moi ben traballadas, e ata con algunha inscrición, que se atopan espalladas por piornos, cortellos, casas e polos muros das illas leiras.”

Isto, e o empeño de Celestino, é o que nos serve de desculpa para recompilar datos e hipóteses que esperamos que no futuro, máis ben próximo, se enriquezan coa aportación de novos documentos e evidencias incuestionables que axuden a resolver o seu misterio.

Os ingredientes xa están servidos e a estes poderíamos ir engadíndolles outros como a sepultura antropomórfica da Laxe do Crego e algún elemento que aparecese hogano.

Coñecedores de que as hipóteses a barallar sobre a procedencia (igreja, mosteiro,...), datación, etc. das mesmas poden ser moitas e polo que, sen esgotar unha mirada máis ampla e ata distinta, trataremos de acoutalas no espello da documentación.

Comezarei por aglutinar referencias sobre a igrexa de Santa María e/ou do posible mosteiro da illa de Ons para que axuden a esclarecer o que de escuro haxa ao respecto, pois moitas son as alusións ao que nesta illa houbo pero non tantas as certezas. Para iso cabe preguntarse, desde cando sabemos que houbo igrexa en Ons? Baixo que advocación estaba? E así unha morea de preguntas máis aínda que non teñamos unha resposta asegurada.

No século IV, o bispo San Hilario de Poitiers (315-367) dicía que os Apóstolos fundaran moitas igrexas por todos lados, ata nas illas do Océano: “*Apostoli plurima tabernacula condeidertunt, [...] quin etiam in Oceani insulis, habitationes Deo plurimas paraverunt*”².

Outra referencia indirecta da posibilidade de que houbera igrexa ou edificios relixiosos en Ons sería se se confirmase que fose alí onde vivira o bispo Consencio³ a inicios do s. V.

O que pode dicirse con certeza é que unha das primeiras mencións directas da existencia dunha igrexa na illa de Ons a temos documentada no Arquivo Catedralicio de Santiago de Compostela. Data do ano 835 cando o rei Alfonso II deixou aos monxes que xestionaban daquela o pequeno oratorio da Corticela⁴ “*para o seu sustento e vestido, pro victu atque vestitu, lles fixo doazón das illas de Ons, Sálvora, Framio, Sinales e Arousa*”⁵. O motivo foi o de agradecerlles por encargarse estes da custodia do sepulcro de Santiago⁶ (cosa que realizaron ata o s. XII, cando pasou a facelo o Cabido).

Posteriormente o rei Alfonso III e o bispo Sisnando I amplían o oratorio creando a igrexa da Corticela⁷ que, se nun principio estivo consagrada a tres santos⁸, púxose ao pouco tempo baixo a advocación de Santa María (1ª igrexa dedicada á virxe en Santiago)⁹. E

Alfonso II

¹ Pardellas, Celestino, “*A Illa de Ons: arquitectura e destrución urbanística (I)*” A Comarca do Morrazo 16-29 de novembro de 1996

² Reproducido no s. XI por Alfonso VI. Recollido por López Ferreiro, Antonio. Historia de la Santa A.M. Iglesia de Santiago de Compostela. Tomo I páx. 327 e 328 Santiago. Coa mirada de hoxe en día a lista sería moi ampla en canto a illas oceánicas coñecidas, pero no s. IV o número delas era bastante reducido. Cies, Ons, Sálvora, etc. si o eran...

³ López Ferreiro, Antonio. Historia de la Santa A.M. Iglesia de Santiago de Compostela. Tomo I páx. 387 e 359 Santiago. 1898. Consencio, bispo da Sede por Caldas de Reis, e que “*habitaba nunhas illas, in illis in quibus habitamus, insulis, que ben poderían ser as de Ons ou a de Arousa e Grove*”, o que suporía unha estrutura eclesial da que, de ser certo, non quedou constancia algunha. Consencio ou Cosencio, como recolle Monseñor Teófilo Ayuso Marazuela no seu libro “La Vetus Latina Hispana: Prolegómenos, T.I, páxina 490, reflicte a súa correspondencia epistolar con San Agustín na que lle conta o de “in illis in quibus habitamus...”.

⁴ Nun principio fóra do recinto catedralicio. A comunidade viviría no que logo sería S. Martiño Pinario.

⁵ López Ferreiro, Antonio. Historia de la Santa A.M. Iglesia de Santiago de Compostela. Tomo II páx. 59 Santiago. 1899

⁶ Tamén o facían a comunidade de monxes de Antealtares.

⁷ Hoxe no interior da Catedral.

⁸ Con altares a San Estevo (o principal), a San Silvestre e a Santa Comba.

⁹ Xacopedia. A capilla da Corticela: https://xacopedia.com/Corticela_capilla_de_A

sería o mesmo Alfonso III o Magno, no 899, o que confirmara¹⁰ a doazón das illas da costa galega coas súas pertenzas, pero ao Cabido Compostelán¹¹. No caso da illa “Aones” ou Ons ven citada coa súa igrexa baixo a advocación de San Martiño.

Xa coñecemos unha igrexa e ao santo que a preside. San Martiño, como o mosteiro, logo Pinario, dos beneditinos da Corticela, propietarios da illa no primeiro momento documentado aquí. E igual que moitos outros mosteiros e igrexas galegas coa mesma advocación, con concomitancias argumentais para unha posible datación.

Mais imos a seguir acumulando referencias ou mencións documentais que suxiran algún elemento relixioso en Ons que nos axuden a desvelar algúns dos enigmas que ao respecto a illa posúe.

E así atopámonos que Alfonso VII, na primeira metade do s. XII, outorgou a favor do mosteiro de Ermelo “... *un privilexio concedéndolles a igrexa de San Martiño e os reguengos da illa de Ons [...] na praia das areas gordas [na parroquia de Coiro]. Non lonxe da mesma os eremitorios de Domaio, San Simón e o mesmo de Ons.*”¹². Hai que ter en conta que houbo anos deste século, como o 1115 en que as illas tiveron que estar despoboadas por mor das incursións sarracenas¹³.

Como non, recorreremos ao estudoso Frei Martín Sarmiento que sen aportar data concreta di: “... *Débese coñecer se alí, igual que nas de Ons e nas de Tambo houbo de tempo antigo mosteiro; pois do mesmo testamento (‘manadas’) [...] consta que había relixiosos en Tambo, Dons e Sias, e serían da nosa orde [beneditina]*”.¹⁴

En Salustiano Portela Pazos, dentro da indefinición temporal, atopamos lindes da existencia dun pequeno cenobio: “*Tamén persiste alí a tradición dun cenobio, en pasados séculos, sen dúbida o que aínda existía no XV, con indicación de lugar de emprazamento e engadidos de lenda popular*”¹⁵.

Con respecto a isto Lino Pazos¹⁶ non dubida en absoluto da existencia dun mosteiro na illa de Ons e para referendalo achéganos mencións como as citadas de Sarmiento, Hipólito de Sá¹⁷, Salustiano Portela e outros¹⁸.

Máis a luz volta a acenderse por mor dunha causa xudicial, *contra un ermitán*, interposta o 27 de outubro de 1584 ante ou xuíz de Cangas por “*Juan Neira, xuíz de residencia da illa e freguesía de Stª María de Dons*” por “*ir a cazar á illa pequena [Onza] con lazo e esparrela*”¹⁹. Isto evidencia documentalmente a existencia, a finais do s. XVI, de eremitas e igrexa na illa de Ons.

Tres anos máis tarde, 1587, a causa doutro preito ou “... *querela criminal dada por Jorje de Millara, Rector da parroquia de Sta Mª da Illa de Ons, contra Pedro González, Esteban e Domingo Fernández, seus fregueses, por telo tratado mal de obras e palabras, ante Antonio Sarmiento de Montenegro, Sor de ditas Illas.*”²⁰. Ata coñecemos como se chamaba o párroco e, aínda que sexa pola omisión, este parece non ser monxe de ningún cenobio ou mosteiro. Sen embargo é a primeira vez que a illa aparece como parroquia (no 1584, freguesía), o que non quere dicir que o fose, ou polo menos así non consta en séculos posteriores. Sinalar que o que exercía de dono da illa por estas datas era Antonio Sarmiento, aínda en litixio pola propiedade co cabido da catedral de Santiago de Compostela.

En canto ao que supón para a propiedade futura da illa pero tamén do que non se di que haxa (mosteiro, igrexa, ...), é o ano 1562 no que “*Concluíndose con ilo as disputas e preito que sobre tales pertenzas mantiveron os prelados santiaguistas e a poderosa casa dos Montenegro*” [...] “*recibe do Arcebispo D. Gaspar de Zúñiga y Avellaneda a illa de Ons e as súas dúas (Centulo e Onceta) inmediatas en feudo perpetuo, previo o cerimonial de preito homenaxe protocolario*”²¹ a consecuencia do cal asináronse poderes para que se actuaran na illa mantendo a orde, o que implica que nestas datas seguen a estar poboadas.

10 E posteriormente (20-4-911) tamén o confirmaría nun diploma o seu fillo Ordoño II

11 Recollido tamén por López Ferreiro do Arquivo Catedralicio de Santiago no Tombo A. folios 4 v. e 5 v. As confirmacións da doazón en reinados posteriores tamén no mesmo arquivo e documento pero folios 6 e 12.

12 Sá Bravo, Hipólito de, “*El monje brujo*” en Faro de Vigo do 25 de abril de 1967

13 A costa galega sufriu ataques, nestas datas, dunha flota (mestura de xentes diversas: hispaleses, sarracenos, lisboeses, etc.) ao mando de Aben-Maimun. Lopez Ferreiro no T. III páx.438 da “*Historia dela Santa Iglesia.*” pon unha cita da *Compostelana* na que reflicte estas incursión e as súas consecuencias: “*Nas costas de Galicia están apoderados das illas Flamia, de Ons, de Sálvora, de Arosa, de Quebra e do monte Louro, preto de Muros.*”

14 Frei Martín Sarmiento en “*Viaxe a Galicia 1745*”, folio 106 r. No folio 120 v. vólvese a mencionar un testamento dado en Santa Clara no 1420.

15 Pazos Portela Salustiano. “*Apuntes para la Historia de la Isla de Ons*”. Cuadernos de estudios gallegos. Tomo XXVII de 1954. Páx.-36-37. Cita do Museo Pontevedra- Arquivo Sampedro facilitados polo Marqués de Maceda

16 Pazos Pérez, J. Lino. “*Guía das ermidas illeiras nas Rías Baixas*”. Deputación de Pontevedra. 1999. Páx. 64.

17 “*Na illa de Ons viviron monxes beneditinos da Recolección e reuníanse na igrexa ás horas dos Divinos Oficios*”

18 “*Tamén persiste a tradición, con engadidos de lenda, de que existiu no XV un Mosteiro situado no mesmo lugar que ocupa outro aínda existente {¿?} en estado ruinoso*” (Salustiano Portela).

“*Estivo a súa igrexa vinculada ós monxes de Calogo e despois ós de Ermelo. Os fieis de Ons eran atendidos por un monxe ou sacerdote que eles mesmo designaban*”.

“*En Ons sempre houbo monxes que viviron coma ermitáns, só abandonaban a illa cando era asolada por piratas*”

19 Arquivo Histórico Nacional. Sección Nobreza. No Arquivo dos Marqueses de Mos – nº 77 (1584). Neste mesmo arquivo hai outra denuncia no ano 1605 contra outro ermitán, non residente en Ons, por pastar ilegalmente gando vacún e equino.

20 Portela Pazos, Salustiano, “*Apuntes para la Historia de la Isla de Ons*” en Revista Cuadernos de Estudios Gallegos XXVII – 1954. Páx. 53. Cita do Museo Pontevedra- Arquivo Sampedro facilitados polo Marqués de Maceda

21 *Ayer de Pontevedra*. Efemérides. Modesto Rodríguez Figueiredo. Páx.149

Uns anos despois, no 1594, o cura de Leiro (Rianxo), Amaro González, di que *“había moitos ladróns corsarios²² e luteranos, que roubaban canto atopaban así de barco, como do demais... Neste tempo saqueouse a illa de Hons, e dicían queimaran a igrexa dela, mais non fixeron mal aos veciños senón levarlles seus gandos e bens...”*²³

O que ardeu non debeu ser moito pois no ano de 1598 seguía Ons a ter igrexa, con advocación de Santa María da Illa de Ons, no Arceidiagado do Salnés tal e como se reflicte documentalmente nunha visita arcebispal nese mesmo ano²⁴.

Anos despois, 1611, vemos a vinculación de Ons co mosteiro de Oseira cando menos no que respecta á administración de xustiza xa que houbo *“nomeamento de Juan Pardo, meiriño e xustiza no porto de Marín polo mosteiro de Oseira, para o cargo de alcalde maior e xuíz das illas...”*²⁵

A festividade de San Martiño segue a aparecer relacionada coa Illa de Ons aínda que sexa como referente para o pago da metade do aforamento dese territorio a Baltasara de Montenegro²⁶ a partires de 1685.

Para a seguinte referencia da igrexa temos que achegarnos aos inicios do s. XIX, para que *“Salvador López Gil, cura de Sanxenxo e Comisionado pola Xunta Superior do Reino para a fortificación das illas de Ons e Onza”*²⁷ ideou repoboar e alugar a illa para facer fronte aos gastos das obras. Tamén propuxo arranxar o que quedaba da antiga igrexa para que lle fose útil aos traballadores-colonos.

O 31 de xullo de 1837 adscribese a Illa de Ons ao concello de Sanxenxo e non *“teñen igrexa nin ningunha crás de santuario”*²⁸.

A principios de 1838 cunha carta ao arcebispo de Santiago do monxe bieito exclaustrado Frei Manuel Mos *“solicitando o seu permiso para facer e bendicir unha capela na Illa de Ons para dicir o S^o sacrificio da Misa”*. provocou unha correspondencia epistolar²⁹, a petición do arcebispo, con párrocos de Noalla, Beluso e Bueu dalgún xeito implicados cos veciños da illa. O cura de Noalla, no que atinxe á igrexa e ao seu estado di: *“..14 veciños con casas de vivir cuxo número de almas ascende a 83 [...] Esta illa pola súa proximidade pertence a San Estevo de Noalla, de quen foi sempre dependente; antigamente foi parroquia e aínda consérvase case medio edificio da igrexa co altar que a pouca costa lle pon corrente lle titulaba S. Martiño de Ons...”* E o que si é importante, para seguirlle a pista ao de Sta María de Ons, son as palabras case iguais nas cartas do cura de Beluso e do de Bueu: *“souben de suxeitos de moita idade que por tradición dicíase que unha pila de auga bendita que hoxe hai na parroquia de Sta Mª de Beluso viñera da Pila de Ons, así tamén como a imaxe de Nosa Señora que se di que foi a Patroa de Sta Mª de Ons na illa, que está colocada ao lado do evanxeo, coa devoción da Virxe do Carme na referida igrexa de Beluso...”*

E así chegamos ao ano 1848 que o Marqués de Valadares manda edificar unha igrexa³⁰ que no mes de outubro dese ano é bendicida, coa advocación de S. Xaquín na honra da súa muller Joaquina Montenegro.

Érase unha vez...

Postas as bases da documentación máis coñecida sobre o tema *«igrexa e/ou mosteiro»* na illa Ons só nos quedaría rematar aportando algo novidoso, ou sacando conclusións irrefutables, ou separando as lendas e historias repetidas sen fundamento, ou ..., ou cuestionándoo todo. Mais o espazo para o artigo ven limitado e as gañas de ser ‘politicamente correcto’ parece que prevalecen, aínda que non de todo... Estas serán as desculpas para, nun remuíño de ideas, facer que xurdan preguntas, respostas, afirmacións, dúbidas, etc. que nos permitan un enfoque creativo³¹, estratexias novidosas e nos aclaren, ou todo o contrario, os coñecementos que temos da illa de Ons.

Comezaremos polo mosteiro da illa de Ons. Houbo ou non tal mosteiro? De habelo: cando? De que tipo? Como era? Onde estaba?

De haber existido o mosteiro ou algo semellante, cos datos que temos seríanos moi difícil datar a súa fundación e desaparición onde, entre outras cousas, parámetros de seguridade condicionaron no tempo a ocupación da illa³². Mais antes de nada habería que dife-

²² Especialmente activos neste último decenio do s. XVI. Lembradas nos libros de historia, pola fama das personaxes, serían as incursións pola costa galega (Cíes, Baiona, Vigo,...) de Francis Drake, Henry Norreys, etc..

²³ López Ferreiro, Antonio. “Historia de la Santa A. M. Iglesia de Santiago”. Tomo VIII. Santiago 1905. Páx. 315.

²⁴ Arquivo da Catedral de Santiago (1598) Visitas do Arcebispo Libro III, 1598, IG-277, f. 186 v° Cita aportada por Paula Ballesteros Arias e Cristina Sánchez de «Ons: una illa habitada» Capítulo 4 (X) ‘Arco con gravado’

²⁵ Diego Arias recibira en 1112, da raíña Urraca, *“Marín co Coto reguengo e as igrexa”* (Tumbo novo. Libro VII fol. 2. Arquivo Histórico de Ourense). Co posterior ingreso de Diego Arias no mosteiro de Oseira este fixo doazón a este convento de todos os seus bens co que ía incluído o Coto marítimo de Marín que alcanzaba o mar ata a Illas de Ons.

²⁶ Rodríguez Figueiredo, Modesto. *Ayer de Pontevedra*. Efemérides. Páx. 264: Baltasara de Montenegro, casada co 1° conde de Maceda, Bernardino Lanzos, afora Ons a Juan García Torres e a Juan Padín de Torres, da Granxa da Arra e veciños da freguesía de Adina, por 800 reais de velón anuais a pagar 500 polo S. Martiño e o resto en cartos ou en especies (100 coellos en total) repartidos polo Nadal e polo S. Xoán...

²⁷ Arquivo Catedralicio de Santiago de Compostela (ACS). Mazo 423. Ano 1810.

²⁸ Fariña Jamardo, Xosé. “A adscripción municipal da Illa de Ons”. Pontevedra n° 4 páx. 136. Revista de Estudos Provinciais. Deputación Provincial de Pontevedra, 1990. A adscripción da Ons a Bueu faise por Real Orde do 20 de novembro de 1844.

²⁹ Cartas ao arcebispo. Cartafol 60 (antes Mazo 1141). Serie Varia. Arquivo Diocesano.

³⁰ A actual Igrexa vella situada por riba de Canexol. Para ampliar os pormenores da igrexa de Ons ler artigo *“A igrexa vella da illa de Ons”* de Arturo Sánchez Cidrás, na revista Aunios, número 22. Ano 2017. Páx. 55-61.

³¹ Por moi *‘sen pés nin cabeza’* que se nos antolle, a priori non hai que esgotar ningunha hipótese por pouca posibilidade que teña de ser certa.

³² Esta estaría relacionada coas incursións marítimas de distinto tipo e procedencia: musulmáns, normandas, piratas, ... ou por non adaptarse á súa estrutura de comunidade aos preceptos ou regras novas.

reñiar e definir o significado estrito das palabras eremitorio, cenobio, mosteiro, convento, abadía, priorado, etc. Con respecto a elas, nas referencias de Ons, destas palabras chegaría con cinguirnos ás tres primeiras e, a súa vez simplificalas ou acoutalas a un lugar, ou a un edificio, onde vive alguén unha vida relixiosa.

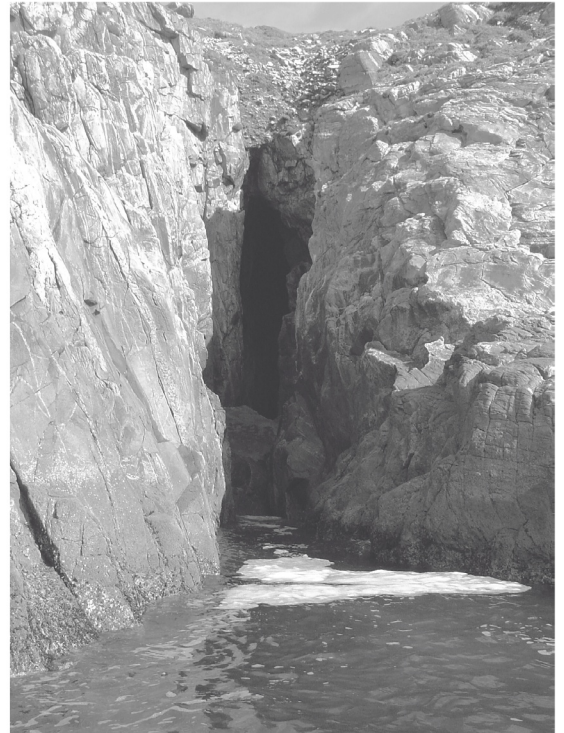
Tamén teríase que barallar a posibilidade de que ao longo dos séculos (VI ao XVI) houbera alternancia das distintas formulas de retiro persoal ou comunitario que se viron acompañadas coas épocas de poboamento e despoboamento dada polas distintas incursións xa mencionadas. Proba disto e a semellanza a outras illas, por exemplo as Cíes³³, temos eremitas en Ons documentados no s. XVI.

E se ampliamos o horizonte de visión e o estendemos a outras illas e terras próximas ao mar do litoral galego atoparíamonos con moitísimas coincidencias non só de lendas, elementos atopados, advocacións relixiosas, etc. senón, e tamén, dun pasado reflectido na toponimia.

Moitos destes indicios comparativos poderían apuntar, polo menos no primeiro momento, a un pequeno cenobio da época altomedieval. Se houbera que datar o século ideal sería o VII, pois aínda que foi S. Matinho de Dumio o que iniciou a cristianización do pobo suevo³⁴, dos seus ritos e ata dos mesmos lugares de culto pagan nos que estes se practicaban, sería o godo San Frutuoso, tamén bispo de Braga, o que continuaría o seu labor e o que máis influiría no acontecer relixioso da nosa contorna xeográfica; o verdadeiro artífice do agrupamento de ermitáns (para mellor subsistencia e acomodo) cós que fundou pequenos cenobios³⁵, mosteiros³⁶, igrexas, ermidas³⁷, etc. Aceptaríamos como premisa que o que puido haber en Ons era un pequeno espazo onde un reducido grupo compartía vida de xaxún e oración (cenobioàvida en común). Se isto foi así, por que non analizar se este agrupamento fora familiar³⁸, dúplice³⁹, mixto⁴⁰ ou de xénero (masculino ou feminino)?

O de que houbera monxas en Ons non sería algo estraño, xa que noutras illas da contorna hai indicios de que as houbo⁴¹. Aparte do xa citado, vémoloo afianzado ao utilizar esa arma chamada *toponimia* que nos serve para fundamentar aspectos da paisaxe, dos acontecementos, etc. que definen a un pobo e á súa xeografía.

Fixándonos no mapa de Pontevedra que Francisco Coello⁴² publicou en 1856 podemos decatarnos que o actual topónimo da furna *Buraco do Inferno* era coñecida como “*Caverna chamada el Convento de monjas*”. No mesmo mapa podemos ler o topónimo *Iglesia*⁴³, actual *Canexol*, e o de “*Cama do Crego*” que fai referencia á sepultura antropomórfica⁴⁴ que hai nunha laxe que está entre as praias de Canexol e dos Cans e á que se pode chegar na baixa mar. Os topónimos relixiosos nese lugar son

Furna do Buraco do Inferno

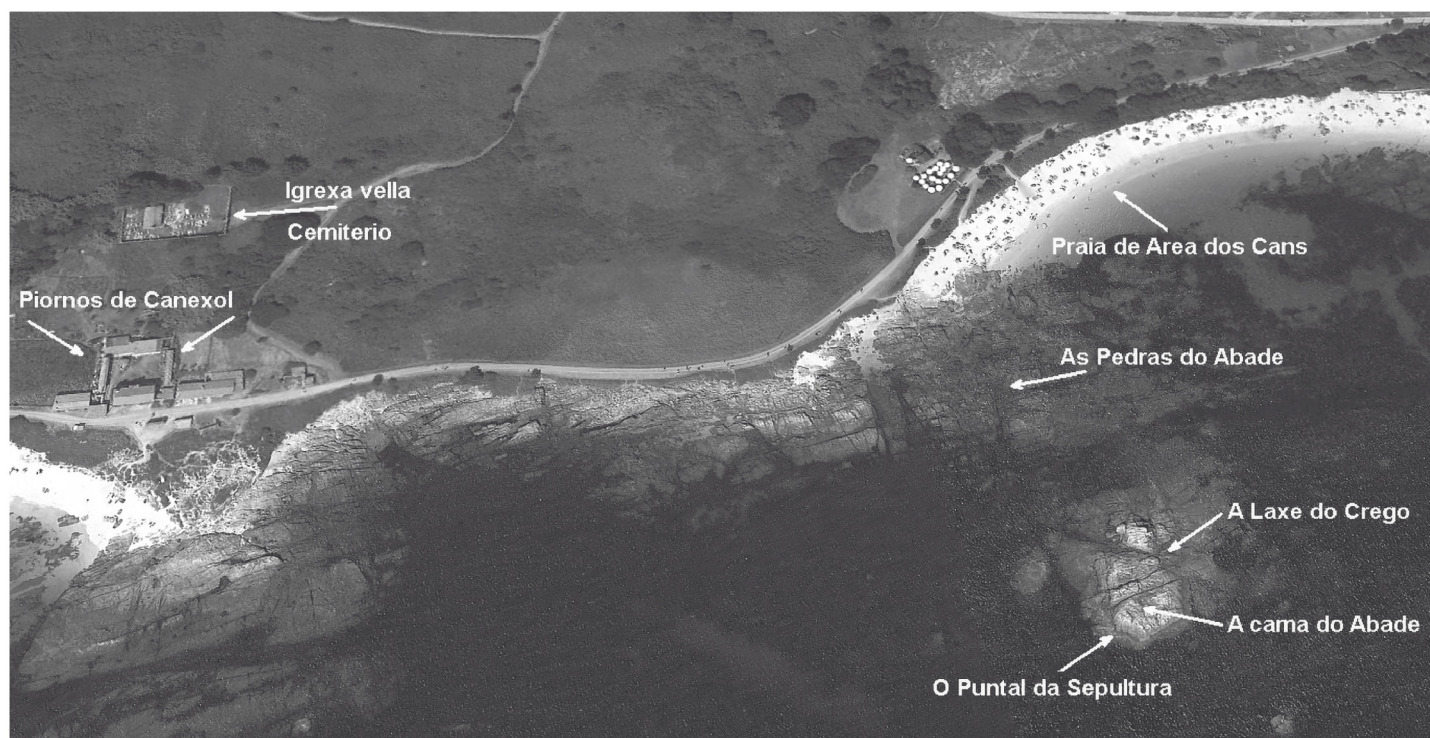
33 Dous eremitas na Illa Faro no s. X e un ermitán na de S. Martiño no s.XIII. Logo no s. XIV, mosteiros nas tres illas.
 34 Que procedente de Centroeuropa estaba asentado no noroeste peninsular e no s. VI tiñan a Braga como capital.
 35 Agochados entre montañas ou nas illas como a de Tambo e noutras como os que fundou na illa León, preto de Cádiz.
 36 Uns vinte mosteiros por todo o occidente peninsular.
 37 Como a que había en Marín, a da Nosa Sra. da Guía. A pesar de ser pouco probable polas datas da súa fundación (s. VII) esta estivo atribuída a S. Martiño de Dumio.
 38 Con anterioridade ao s. XI era habitual comunidades “ascético familiares”. Moitas familias optaban por fundar mosteiros nas súas casas, fundar igrexas, etc.
 39 Mulleres e homes están separados pero comparten unha mesma autoridade e algúns lugares comúns como a igrexa. “*En Galicia o fenómeno dúplice tivo especial arraigo, sendo a forma máis habitual de fundación monástica ata o século XII*”. “*As casas dúplices teñen a súa orixe nos primeiros estadios do monacato hispano; un monacato de raíz suevo-visigoda, moi escasamente documentado...*”. Blanco Brey, Iria. “O monacato dúplice na Galicia medieval: orixes, desenvolvemento e o caso da provincia de Pontevedra”. Malgures. Tomo XII – 2017. Asoc. Cultural de Estudos Históricos de Galicia. Páx. 81-106
 40 Mulleres e homes conviven sen separación algunha.
 41 Como é o caso da illa Norte de Cíes. No s. XIV é probable que houbera un mosteiro de monxas baixo a advocación de S. Paio. Hai na actualidade o topónimo “*Praia das Monxas*”, entre o peirao de Rodas e Punta Muxeiro, próxima ás ruínas da ermida da Virxe do Carme. En S. Martiño de Cíes tamén hai unha furna que se chama “Furna da Relixiosa”.
 42 “*Atlas de España y sus posesiones de Ultramar*” do Coronel, Tenente Coronel de Enxeñeiros, Francisco Coello (auxiliado nas notas estatísticas e históricas por Pascual Madoz). Madrid 1856.
 43 Topónimo que consideramos normal dado que era a zona que 8 anos antes fora construída unha capela baixo a advocación de S. Xoaquín
 44 Tres son os artigos que nesta mesma publicación se fixeron: no Aunios nº 12 páx. 38-42. *Ritos, Contos, Lendas e Historias da Illa de Ons: Sepulcro antropomorfo “Laxe do Crego”*...de Celestino Pardellas de Blas. No Aunios nº 18 páx. 16-18. *Do Sartego a Laxe do Crego* de Henrique Dacosta López. No Aunios nº 22 páx. 79-80 *A Laxe do crego: unha aproximación explicativa* / Fernando Cabeza Quiles.

abondosos aínda hoxe en día⁴⁵. Xurxo Lorenzo descríbena na visita no 1934 como: “En troques vimos a «Illa do Crego», que é un penedo apartado uns 50 metros da costa, que ten esculpido no seu curuto un sepulcro antropoide de 1’80 ms. de lonxitude, rematado por una cruz de pedra⁴⁶, máis moderna, chantada na parte correspondente á testa⁴⁷”. Na mesma época, revista e tema da Laxe do Crego hai referencia á radicación do mosteiro por parte de Álvaro das Casas: “A tradición di que antigamente a terra adiantaba aínda ben máis da laxe, e que neste lugar había un fermosísimo mosteiro que se esbarallou «cando os franceses»”⁴⁸.

En canto a existencia dunha igrexa⁴⁹ anterior á que na actualidade se coñece coma igrexa vella non hai dúbida polas citas aportadas. O difícil é indicar datas, que tipo construtivo tiña, se pertencía ou non á outra estrutura superior, etc. Polo de agora estamos condenados a seguir sen respostas. Ante a ausencia destas, imos tirar polos inicios eremíticos e preguntarnos se puido haber nalgún momento unha igrexa e/ou cenobio por escavación na illa de Ons. De habela, sería nunha furna antiga resgardada dos embates do mar ou nalgún burato grande ou cova. En Ons máis dun sinalaría ao burato do lugar coñecido coma Cova dos Mouros, que a xente describe, como experiencia persoal, antes de que unha chispa pechara parcialmente a entrada como: “Era unha porta e ten dúas laxes ghrandísimas, unha por un lado e outra polo outro [...] pola parte de arriba tiña un buraco como un couso de cemento o pedra (como facendo marco) [...] Por aí hai escaleiras, por dentro, hai bancos de pedra [...] O burato é moi grande, baixas escalas para abaixo [...] Por exemplo hai vinte escaleiras logo unha calzada para abaixo e despois máis escaleiras ...”⁵⁰

Ons no mapa de Francisco Coello. 1856

45 Aparte dos que recolle Fernando Cabeza no artigo citado na nota anterior os que se recollen en “O Buraco do Inferno: toponimia mariñeira do mar de Bueu” Coord. Alberto Garazo. Edit. Confraría San Mariño de Bueu. Os autores do traballo son Ramón Vilas, Juan Reiriz, Manuel Loira, Eliseo García, Francisco Rosas, Duarte Vidal e Antonio Piedras. Páx. 46.

46 Desaparecida hai décadas. Hoxe cun couce, resto do fuste.

47 “Notas do meu diario arqueolóxico” por Xurxo Lorenzo na revista Nós. Nº 124 Abril-1934 páxina 87. Outra descrición da Laxe do Crego está no libro xa citado de Paula Ballesteros et al.: <https://cies.gal/a-laxe-do-crego-os-seus-lugares-ons-unha-illa-habitada-capitulo-4-vi/>

48 “A illa de Ons” de Álvaro das Casas. Revista Nós. Nº 131-132-1934 páxina 169

49 Quizais non única no tempo.

50 Transcrición dunha entrevista que Paula Ballesteros fixo a una dona da illa. Aparece nun vídeo do libro dixital “Ons, una illa habitada”. Lendas

Ao longo de toda a xeografía ibérica⁵¹ danse estas ‘ermidas rupestres’ con máis frecuencia do que podería pensarse. Sobre todo no s. X. Así vemos que no Tumbo da Catedral de León (fol. 24v^o) pode lerse que un tal Pelagio doa “*illa penna intus cabata*” e dedicada ao bispo S. Martiño⁵², aos monxes Crescenciao e Gamil, no ano 990⁵³.

E para ir rematando, amentar que “*xunto á antiga rectoral aparecen dous hórreos de pedra de boas proporcións situados sobre celeiros pechados por catro muros de cachotería*”⁵⁴ que acubillan elementos pétreos que nos trasladan a un pasado que non acabamos de confirmar.

Por unha banda, na parte exterior dos celeiros poden observarse unhas serie de pedras traballadas con perfíles e tamaños diversos. Algúns con rebaixes que denotan claramente a súa pertenza a unha estrutura arquitectónica diferente. A reutilización deste tipo de materiais non é de estrañar, sobre todo se pertenceu a unha construción derruída próxima; así como que estean radicados no lugar que no seu momento foi casa principal.

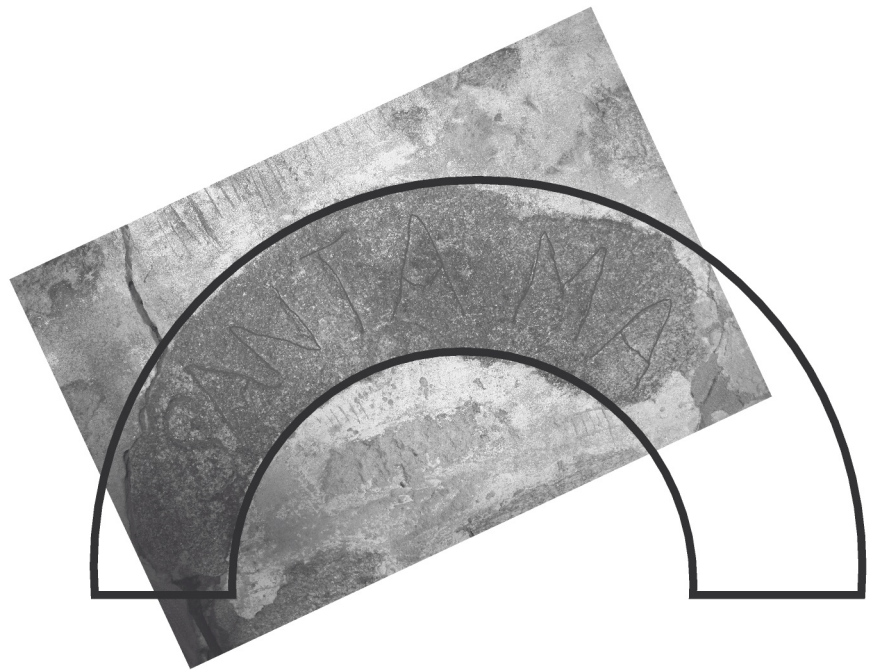

A sorpresa maior podemos atopala cando accedemos a un dos celeiros e na súa parede contemplamos parte dun arco de pedra de factura pouco elaborada, dunha soa peza e aproximadamente de 1 m de diámetro no que está inscrito o lema ‘SANTA MA’ no que se intúe de estar completo a posibilidade de rematar a palabra en ‘RIA’. Paula Ballesteros e Cristina Sánchez apuntan⁵⁵ a que “*A inscrición está realizada con punteiro metálico [...] Dende o punto de vista estilístico, trátase dunha letra humanística con cronoloxía entre o século XVI ata a actualidade, pero polo seu desenvolvemento estaría entre o século XVI e XVII.*”

O de equiparar a inscrición coa advocación antiga de Santa María é a intención case inmediata que habería que resolver situando a pedra nunha igrexa ou nun mosteiro formando unha arquivolta da portada ou algo similar.

A racionalidade dime que moitas das veces fanse concordar (consciente/inconsciente) as probas coas ideas previas que un ten, polo que hai que procurar ser rigoroso nas conclusións. Para evitalo, precisaríase un fondo traballo de campo centrado en prospeccións de fundamento nas zonas ben localizadas polos estudosos e coñecedores de Ons. Estudo que iría en paralelo a unha revisión dos coñecementos documentais e unha amplificación do abano arquivístico (público ou privado) onde aínda queda moito que cribar e relacionar.

Todo isto non chegaría a bo porto se non contara coa axuda dos veciños, na busca de máis restos pétreos (elementos soltos ou formando estrutura) que de seguro haberá soterrados ou reutilizados formando parte como elementos construtivos diversos.

⁵¹ Por poñer algún exemplo citaríamos do sur as Mesas de Villaverde-Málaga (Moi ven estudadas e documentadas na Memoria das escavacións que publicou en 1927 C. de Mergelina). Máis ao norte, unha morea delas estudadas na tese doutoral de Vanessa Jimenez Guerra e publicada co título “*Arquitectura excavada y aprovechamiento de cuevas naturales en la Edad Media en la provincia de León*”.

⁵² Pero San Martiño de Tours, non de Dumio como cabería esperar. A miúdo nas haxiografías mesturan aspectos relevantes das súas biografías xa que ambos son nados, en séculos diferentes, na mesma rexión húngara, os dous foron bispos, etc. O esquecemento e a confusión de nomes que o paso do tempo dou lugar fixo que maioritariamente quedou o de Tours como santo en case todas as parroquias galegas. A isto tamén influíu que se celebrase en época de alegría na que os labores do campo xa está feitas, as artesas cheas de comida para poder afrontar o inverno.

⁵³ Gómez-Moreno, Manuel. “Iglesias mozárabes. Arte español de los s. IX a XI”. Centro de Estudios Históricos. Madrid, 1919. Páx. 95

⁵⁴ Llano, Pedro del “*Ons, a arquitectura dunha comunidade desaparecida*”. Edición do Castro, 1981. Páx 61

⁵⁵ Paula Ballesteros Arias e Cristina Sánchez de «Ons: una illa habitada» Capítulo 4 (X) ‘Arco con gravado’. <https://cies.gal/arco-con-gravado-os-seus-lugares-ons-unha-illa-habitada-capitulo-4-x/>